

Bədii mətndə üslubi vasitələrin mətnyaratma gücü**Gülruх Nəşib qızı Hüseynova***Gəncə Dövlət Universitetinin dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***Kübra İsmayıl qızı Ələkbərova***Gəncə Dövlət Universitetinin dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***E-mail:** kalekberova@yahoo.com**Rəyçilər:** filol.ü.f.d., dos. R.M. Şabanov,
filol.ü.f.d., dos. K.A. Cəfərova**Açar sözlər:** bədii mətn, üslubi vasitələr, mətn, ifadəlilik vasitələri**Ключевые слова:** художественный текст, стилистические средства, текст, средства выражения**Key words:** literary text, stylistic means, text, means of expression

Üslub bir məfhum kimi qədim Yunanıstanda meydana gəlmiş, sonralar dünya dilçiliyində müxtəlif səviyyələrdə tədqiq olunmuşsa da, Azərbaycan dilçiliyində XX əsrin əvvəlində meydana çıxmışdır. İlk əvvəllər “diləin gözəlliyi”, “yazıçının fərđi üslubu”, “ünsiyyət manerası”, “gözəl nitq”, “axıcılıq, dəqiqlik”, “ədəbi axın” haqqında elm kimi dərk olunmuşdur. Üslubiyyət bir elm kimi üslublar haqqında nəzəriyyə olub, fikrin sözlə ifadəsinin daxili aspektini öyrənir. Bu baxımdan üslubiyyət ədəbiyyət və dilin kəşiməsində özünü reallaşdırır. Eyni zamanda üslub və üslubi vasitələrin mətnyaratmada rolu əvəzsizdir. Xüsusilə də, bədii əsərlərdə bir sıra ifadəlilik vasitələri mətnin yaranmasında, daha emosional səslənməsində əsas rol oynayır. Bədii mətn dedikdə, sözsüz ki, emosional söz, məcazlar yada düşür. Hər bir bədii mətnin yaranmasına səviyyələr üzrə üslubi vasitələr öz çalarlarını əlavə edir. Müxtəlif səviyyələr üzrə üslubi vasitələr bədii mətni fərqli aspektdən emosional edir. Fonetik səviyyədə üslubi vasitələr daha çox səslənmədə üslubi çalar yaradırsa, leksik səviyyədə üslubi fiqurlar daha çox emosional gücü artırır. Bədii üslubda məqsəddən asılı olaraq üslubi vasitələr seçilir. Məsələn, fikri daha sərt bildirmək üçün nida cümlələrindən istifadə edilir. Sözü daha güclü təsiri üçün müxtəlif mənalı şəkilçilər və ədatlar işlədilir. Məsələn, *qırmızını* daha təsirli demək üçün *tünd sözü*ndən, *lap*, *ən*, *daha* ədatlarından və *-p* şəkilçisindən istifadə olunur: *tünd qırmızı*, *ən qırmızı*, *lap qırmızı*, *daha qırmızı*, *qıpqırmızı*.

Üslubi vasitələr mətnin üslubi təhlili üçün əsas rol oynayır və onlar bir-biriləri ilə əlaqəlidir. Ayrı-ayrı dilçilər üslubi vasitələri fərqli kriteriyalar əsasında qruplaşdırmışdır. V.V. Vinogradovun nəzəriyyəsinə görə dilçi bədii əsərə onun ümumilik dərəcəsinə yanaşmalıdır. Birinci təsviri ümumiləşmə, ikinci isə daxili ümumiləşmədir. Daxili ümumiləşmə dedikdə ədəbi dil və dialekt sözlər nəzərdə tutulur. Normadan kənar xüsusiyyətləri o, sintaqmatik və paradigmatik olaraq ayırır. Dil vahidləri bir düz xətt boyunca birləşirsə, onlar sintaqmatik cəhətdən əlaqələnirlər. Paradigmatik əlaqə isə şaquli xətt üzrə dil vahidlərinin əlaqəsidir. Məsələn, paradigmatik əlaqəyə nümunə personifikasiyadır. Burada canlı/cansız, konkret/abstrakt arasında əks əlaqədən istifadə edir [4, s. 39].

M.Skrebnev isə üslubi vasitələri başqa kriteriyaya uyğun təqdim edir. O, ilk olaraq üslubiyyətə sintaqmatik üslubiyyət və paradigmatik üslubiyyət olaraq ayırır. Sonra hər bir dil

səviyyəsinin prinsiplərinə uyğun olaraq bu üslubiyyət növləri üzrə üslubi vasitələri araşdırır. O, paradiqmatik fonetikaya qrafonları, paradiqmatik morfolojiyaya qrammatik kateqoriyaların üslubi məqsədli istifadə olunmasını aid edir. Keçmişdə baş vermiş hadisənin indiki zamanla ifadəsi buna misaldır. M.Skrebnev paradiqmatik leksikologiyaya lüğət tərkibini neytral, ədəbi və məişət qatlarında sözlərin məzmununa uyğun olaraq ifadəsinə aid edir. Bura o, hiperbolanı, litotanı, metonimiyanı, metaforanı, antonomasiyanı, alleqoriyanı və ironiyanı da aid edir. Sintaqmatik fonetikaya isə alliterasiya, assonans, ritm aiddir. M.Skrebnevin fikrincə, sintaqmatik leksika söz və kontekst əlaqəsinə uyğun olaraq müxtəlif sözlərin məzmunla əlaqədar seçilməsidir. Sintaqmatik sintaksisə paralelizm, anafora, epiqora, bənzətmə, sinonimlərin əvəzlənməsi, cinas, klimaks, gizlənmiş taftalogiya aiddir [5, s. 47].

Bədii əsərdə mövzu, onun üslubi vasitələrlə əlaqəsi diqqəti cəlb edir. Ə.M.Dəmirçizadə bu haqda belə qeyd edir:

“Bir mövzuda ayrılmazlığın olması bədii əsərlərdə məcburi deyil. Adi diskurs ümumi olaraq bir mövzuludur (əgər koherent olmalıdır), amma bir məsələdən digər məsələyə keçid daxili əlaqə olmadan baş verir. Poeziyada digər tərəfdən mövzular tez-tez inkişaf etdirilir və baxmayaraq ki, onlar arasında keçid tutqundur, digər mövzuların köməyiylə izah olunur. Bir əsərdə əsas mövzu digər rəqib mövzularla bir-birini əvəz edə bilər və onlar arasında ierarxik əlaqə tamamilə mürəkkəb ola bilər. Müxtəlif təyin olunmuş mövzular arasında əlaqənin olmaması ilə bədi əsərin əsas xarakteristikası olan birliyi itirir” [1, s. 25].

Tematik inkişaf probleminə uyğun olan, məcazların, xüsusilə müvafiq semantik sahələrin arasında transpozisiyalarla əlaqəli olan metafor və metonimiyanın istifadəsidir. Metafor terminlərin mənasını semantik oxşarlıq baxımından inkişaf etdirir, metonimiya isə bir-birilə əlaqəlilik baxımından izah edir. Hər ikisinin çoxsaylı semantik vahidləri təqdim etmə funksiyası var [3, s. 72].

Bədii əsərdə müəllif obrazların xarakterinə uyğun olaraq dil vahidlərini seçir və emosional çaları hiss etdirir. Bu vasitələr hər dil səviyyəsinə uyğun olaraq bədii mətni formalaşdırır.

Bədii əsərdə fonetik üslubi vasitələr də mətn yaratmada mühüm rol oynayır. Fonetik üslubi vasitələr oxucunun diqqətini ardıcıl söz və cümlələrə cəlb edir. Bundan əlavə, fonoloji koheziv mətdə müxtəlif üslubi vasitələrin istifadəsi ilə diqqəti cəlb edir. Hər bir fonetik üslubi vasitənin müxtəlif mənası olan fərqli səsləri var. Onların arasında əlaqə müxtəlif hissləri oymaqla və eyni zamanda təlqin etməklə yaradılır.

Morfoloji üslubi vasitələr morfoloji vahidlərin üslubi məqsədə uyğunluğu deməkdir. Morfoloji vahidlərin müxtəlif işlənilmə məqamları onların üslubi çalarlığını artırır. Morfoloji üslubi vasitələri müəyyənləşdirmək üçün sinonimlik və üslubi təhkimlilik əlamətləri nəzərdən keçirilir. Morfoloji vahidlər dilin hər bir üslubi üçün ümumi vahidlərdir. Morfemlər öz ekspressivliyi ilə mətnin formalaşmasında həm qrammatik, həm də üslubi cəhətdən mühüm rol oynayırlar. Mətdə koheziv və koherensiyanın daha möhkəm olmasında morfemlər də əhəmiyyət daşıyır. Fəli bağlama şəkilçilərinə diqqət yetirək:

/Mən məktəbə getdikdə/gedəndə/gedərkən dostumu gördüm// /Biz onunla xeyli söhbət etdik// /O, mənə yeni üzv olduğu rəqs dərnəyi haqqında danışdı//.

Bu mətdə *-dikdə, -əndə, -ərkən* fəli bağlama şəkilçiləri eyni mənanı ifadə edir. Bir mənə bir neçə forma ilə ifadə oluna bilər və onların hər biri kohezivinin yaranmasına xidmət edir. Bəzən isə şəkilçilər mənaca müəyyən çalarda fərqlənir. Məsələn, *Biz gedərək söhbət etdik. Biz gedib söhbət etdik*. Bu cümlələrdə *-ərək* və *-ib* şəkilçiləri mənaca fərqlənir. Birinci nümunədə hərəkətlər eyni anda icra olunur, ikinci cümlədə isə birinci *getmək* sonra isə *söhbət etmək* icra olunur.

Belə qeyd edə bilərik ki, morfoloji səviyyədə üslubi vasitələr daha çox sözlərin cümlədə əlaqələnməsinə kömək edir. Bu zaman qrammatik qaydalara uyğun olaraq morfoloji vasitələrin seçilməsi həm mətnin məzmunundan, həm də onun üslubundan asılıdır. Morfoloji vahidlərin, yəni şəkilçilərin işləndiyi mövqe və şərait mətnin yaranmasına xidmət edir. Bu mövqe və şərait üslubi imkanları ortaya çıxarır.

Leksik səviyyədə üslubi vasitələr mətndə mənənin sabitlənməsini təmin edir. Sözlərin ilkin mənalarında əlavə törəmə mənaları da vardır. Sözlərin denotativ və konotativ mənaları fərqləndirilir. Konotativ mənə məcazi mənaya yaxındır. Denotativ mənə sözün ilkin mənası, konotativ mənə isə sözün yaratdığı assosiasiyalarla əlaqəlidir. Məsələn, *oyunçu* sözünə diqqət edək. *Futbol qapıçısı əsl oyunçu* idi cümləsində *oyunçu* mənəsində anlaşılır. *O, münasibətdə yaxşı oyunçudur* cümləsində isə digərlərindən istifadə edən şəxs mənəsində konotativ mənə yaranır. Sözlərin mənəsindən istifadə edərək yazıçı epitet, epifora, metonimiya, cinas kimi bir sıra üslubi vasitələr yaradır. Bu vasitələr fikrin daha dərin çalarlarda istifadəsinə dəlalət edir və mətndə koherensiya ilə koheziya tamamlanır.

B. Vahabzadənin “Vaxt” şeirindəki *zaman at çapır* metaforunun istifadəsi vaxtın necə tez keçdiyini obrazlı və müqayisəli şəkildə ifadə edir. Oxucu bir anlıq şeirin sehirinə qapılır. Nümunəyə nəzər salaq:

Saçımın ağılığında, alnımın qırışında
Zaman necə at çapır, yüyəni öz əlində [2, s. 13].

Sözlərin kontekstdə əlavə mənə ifadə etməsi onların kontekstual mənəsidir. Lüğəvi və kontekstual mənə əsasında metafor, metonimiya, ironiya, əsas və törəmə mənə əsasında zəvqma və cinas, məntiqi və emotiv mənə əsasında epitet və oksimoron, məntiqi və nominativ mənə əsasında isə antonomasiya formalaşır. Yazıçılar bu fiqurlardan fikrin, düşüncənin daha təsirli, müqayisəli ifadəsi üçün bədii mətnlərdə istifadə edirlər.

Freyzemik səviyyədə isə söz birləşməsi formasında olan məcazlar mətni formalaşdırır. Məsələn, B. Vahabzadə “Qınaq” şeirində *xəsis dünya, sevgi nəğməsi* kimi söz birləşmələrini ifadə edib və epitet formalaşdırıb:

... *Sən ki, boyunca*
Bu xəsis dünyadan nəşə dadmısan
Sevgi nəğməsini ömrün boyunca
Sən nə eşitmisən, nə yaratmısan [2, s. 55].

Digər səviyyə sintaktik səviyyədir. Sintaksis məcazi mənada “üslublərin vətəri” adlandırılır. Sintaktik üslubi vasitələr oxucunun diqqətini cəlb etmək və oxucuda istənilən təsiri yaratmaq üçün istifadə olunur. Sintaktik üslubi vasitələrlə yazıçı kontekstdə danışanın emosiyasını mənəni dəyişmədən vurğulamaq istəyir. Bunun üçün daha çox inversiyadan istifadə edilir. Sözlərin və söz birləşmələrinin təkrarı isə obrazın hisslərini bildirir. Paralel konstruksiyalar isə mətndə musiqili effekt yaradır. Sintaktik üslubi vasitələr cümlə strukturunun üslubi təsirinin gücünü göstərmək üçün əsasdır.

Zənnimizcə, bədii mətndə ilk planda təsvirin emosionallığı və ekspressivliyidir. Bədii mətndə müəllifin əsərin məzmunu üçün vacib olan fikrinin, ideyasının, dəsti-xəttinin ortaya çıxarılması üçün bədii aktualıq və struktur normalardan kənara çıxma mümkündür. Bu kimi priyomlar xüsusilə tez-tez parlaq, ifadəli bədii obraz və ya komik effekt yaratmaq üçün isti-

fadə olunur.

Dil vasitələrinin müxtəlif, zəngin və ifadəli vasitələrindən istifadəyə görə bədii üslub digər üslublardan yüksəkdə dayanır və ədəbi dilin ən dolğun ifadəsidir.

Məqalənin aktuallığı. Hər bir mətnin öz üslubu var və bu da onu digər mətnlərdən fərqləndirir. Üslubi vasitələrin ifadəsi isə fikrin ifadəsini daha emosional, daha qüvvətli edir. Bu kimi vasitələrin mətnyaratma rolu danılmaz olduğu üçün daim dilçilərin diqqət mərkəzində olduğundan aktualıq kəsb edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Üslubi vasitələrin təhlili əhəmiyyətlidir, çünki hət bir mətn üslubi vasitələrlə daha çox zəngindir və təsiredici xarakter alır. Məqalədə koheziya, koherensiya da üslubi vasitələr kimi nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda üslubi vasitələrin koheziya və koherensiyaya təsiri araşdırılmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən üslubiyyat sahəsi üzrə dərslər vəsaitlərinin və mühazirələrin hazırlanmasında kiçik mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərneşr, 1962.
2. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004.
3. Veysəlli F. Dilçiliyin əsasları. Bakı, Mütərcim, 2013.
4. Виноградов В.В. О языке художественной прозы: Избр. Труды. М.: Наука, 1980.
5. Скребнев Ю.М. Основы стилистики английского языка. М.: Астрель, 2003.

Г.Н. Гусейнова, К.И. Алекперова

Сила создания текста стилистических средств в художественном тексте

Резюме

В статье рассматривается сила стилистических средств в художественном тексте. Отмечается, что стилистические средства используются для создания яркого, выразительного образа художественного текста. С этой точки зрения, благодаря использованию различных, богатых и выразительных средств, художественный стиль стоит над другими стилями и является наиболее полным выражением литературного языка.

G.N. Huseynova, K.I. Alakbarova

The power of text creation of stylistic means in the literary text

Summary

The article deals with the power of stylistic means in the literary text. It is noted that stylistic means are used to create a vivid, expressive image of the literary text. From this point of view, due to the use of various, rich and expressive means, the literary style stands above other styles and is the most complete expression of the literary language.

Redaksiyaya daxil olub: 21.04.2020